

Erdei L. Tamás

Tévelygések a harmadik úton - Parmenidész "nemlétezés" (μη ειναι) fogalmáról -

Bevezetés

Az eleai Parmenidész az a görög bölcse-lő, aki létről szóló tanításával már kortársai között a legnagyobb megdöbbenésbe és értetlenségbe ütközött. Ezt az értetlenséget a filozófiai hagyomány - élén Melisszossal a költővel, Gorgiasszal az ellenféllel és az univerzális Arisztotelésszel - konzerválta, mondhatnánk kanonizálta, kötelezővé tette, mértékké emelte. Az értetlenség gúnyt, leki-csinylést, támadást eredményezett. Az értetl-enek a parmenidészi tanítás lényegét a kö-vetkezőképpen foglalják össze: Létező van, nemlétező pedig nincs. Az értetlenek és el-utasítók két ponton futnak zátonyra a par-menidészi tanítást illetően: az egyik a sze-rep, a másik az eszköz.

A szerep és a módszer

A preszókratikus bölcselet, különösen Hérakleitosz és Parmenidész szerepe az eu-rópai bölcselet történetében titáni szerep. Feladatuk a közvetítés, sorsuk a lázadó titá-nok sorsa, akik szent titkokat fednek fel, meglopják az isteni világot, hogy segítsenek a magárahagyott emberen. Prométheusz a tüzet, a mesterségeket és a reményt hozta le az embereknek az Olümposzról. Héraklei-tosz és Parmenidész az igaz bizonyosság, a helyes megismerés, az igazságról való tudás ösvényét nyitotta meg. A legnagyobb preszókratikusok a közvetítés mesterei, az igazság (αληθεια) görög útkészítői. Nyo-mukban kétezer - ötszáz év óta ezen a szűk ösvényen zarándokol fel minden tudnivá-gyó az Olümposzra, az isteni világba.

A szkandalon másik köve a paradoxikus gondolkodásforma. A dogmatikus csakis monisztikusan képes gondolkodni. A para-doxikus tanítás számára abszurd önellent-mondás. A paradoxon titka előtt megtorpan és megbotránkozik. Ezért szokás

Parmenidészt két és fél ezer éve komikus tautologistának tartani. Tanítása botrány. A dogmatikus elme elindul a gondolkodás ös-vényén, de mikor az szakadékhoz vezet, be-lepillant a mélységbe. A gyenge lélek meg-szédül az igéző perspektívától és visszaret-ten. Pánikba ejti a horror vacui, a semmi iszonyata. A dogmatikus zavarba esik, visz-szafordul és gúnyolódni kezd. Nem képes átlépni gondolkodása határait. Annál han-gosabban gúnyolódik, minél nagyobb ben-ne a szégyen gyávasága miatt.

A paradoxon: hátralépés. Parmenidész azért ír paradoxonban, mert két világ hatá-rán mozog: az isteni és az emberi határterü-letein, a senkiföldjén, a veszélyzónában. Nyelve is határnyelv: a mítosz és a bölcselet, a költészet és a racionalitás határa. Világké-pe a vallásos - misztikusból a logikus - intel-ligibilis felé mozdul. De sohasem érzékel meg, ez a végzete. Hangja az igazság kiáltó szava a pusztában, mint az ószövetségi pró-fétáé. Arra rendeltetett, hogy sokáig senki ne hallja meg. Így születik a filozófia süket fülekkel, és az igazság megpillantásába be-levakult szemekkel. Tisztában van bűnössé-gével, büntudata pedig egyre az egykor meglátott de már rég elfelejtett igazság kere-sése felé úzi és hajszojja.

A termékeny paradoxon

Parmenidész tanítását a természetről (περι φυσειος) című tankölteményében rö-g-zítette. Írása mint a vallásos - misztikus köl-temények általában, erősen allegorikus. Utazása az emberi szférából az istenibe: az igaz bizonyosság (πιστις αληθης) megszer-zésének, az igazság megszerzésének, az igazság megismerésének folyamata. A tudnivágyó ifjú az éjszaka házából (δωματα νυκτος) a nappalba, a tudatlanságból a tu-dás útjára jut. A lélek (ψυχη) erőinek lovain (ιπποι), a Nap leányai (ηλιαδες κουραι), a

látás segítségével Diké, az igazság és a törvény istennője elé jut. A daimón (δαίμων), a vágy hajtja, a megismerés, az igazság tudásának vágya. Megérkezvén Diké szívélyesen fogadja az ifjút, és megnyitja előtte országának, az Igazság Birodalmának kapuit. Ahogy Hérakleitosz azt állítja: „Nem tőlem, hanem a Logosztól hallva bölcs dolog elismerni...” (οὐκ ἐμὸν, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκουσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἐστὶν) az igazságot, „hogyminden egy” (ἐν παντὶ εἶναι), éppígy Parmenidész költeményében is, amit ezután hallunk, azok nem a bölcselelő, hanem az istennő szavai, az Igazság ki nyilatkoztatásai. A szöveg helyes megértéséhez és értelmezéséhez elengedhetetlenül fontos megkülönböztetnünk a nemlétezés kétféle jelentését (értelmét, fogalmát): a nyelvi és a tapasztalati jelentésszinteket. Parmenidész két különböző értelemben beszél a nemlétezésről. Az egyik a fogalmi - nyelvi, a másik az empirikus - pragmatikus. A félreértések legfőbb forrása, hogy a dogmatikus gondolkodók elmulasztják szétválasztani a két jelentésréteget, és a szöveget homogénnek tartják. Ezért jutnak a megértést biztosító termékeny paradoxon vizsgálata helyett a gondolkodást rövidre záró terméketlen tautológiához. Az értetlenek kétpólusúnak tartják a tanítást: létező - nemlétező, pedig ennél jóval több lehetőséget tár fel a tanköltemény. Diké először is három utat vázol fel a bölcsesség szeretője előtt. Az első út: „létezik és nincs nemlétezés” (ἐστὶν τε καὶ οὐκ ἐστὶ μὴ εἶναι). A mondat két jelentésszintet kapcsol össze. Ezért tűnik első látásra érthetetlennek. A két predikátum (létezik és nincs, nem létezik) *azonos* szubjektumra vonatkozik, mégpedig a *nemlétezésre*. A „létezik, van” (ἐστὶν) a fogalmi megközelítésre utal, a „nem létezik, nincs” (οὐκ ἐστὶ) pedig a pragmatikusra: létezik a nemlétezés *fogalma*, nem létezik azonban a nemlétezés tárgyi, dologi szinten. A mondat azt jelenti tehát, hogy a *nyelvi* (λογικὸς), az intelligibilis (νοητικὸς) szférában *van* nemlétezés, hiszen mondható, írható, gondolható a nemlétezés, mint fogalom. A gondolkodás és a létezés pedig egy (...το γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι). Ontológiailag azonban, a létezők (τὰ ὄντα) világában nem létezik nemlétező, hiszen a létezők világában csak létezők vannak, nemlétező pedig

nincs, mert ha lenne, akkor már maga is létező lenne, tehát nem volna nemlétező. Ez a bizonyosság az igazság (ἀληθεια) útja.

A második út az érem másik oldala, az első inverze: „nem létezik és kell lennie nemlétezésnek” (οὐκ ἐστὶν τε καὶ ὡς χρεὼν ἐστὶ μὴ εἶναι). A mondat szerkezete hasonló az előzőéhez, itt is két egymásnak ellentmondó predikátum vonatkozik egy alanyra: nincs és kell lennie. Fontos a grammatikai sorrend, ugyanis az első predikátum mindkét mondatban a nyelvi-logikai jelentésre vonatkozik, a második pedig az empirikusra. Ez a mondat tehát a következőt jelenti: nyelviileg nincs, nem beszélhető, mondható, gondolható a nemlétezés, ám a létezők világában kell lennie nemlétezésnek amiből a létezés előállott. Pragmatikus értelemben a nemlétezés nincs, nem létezik, hiszen a létezésnek csakis a létezővel (Egy, szubsztancia) lehet dolga, ami - van, létezik. A tapasztalati valóságban vagy beszédben tehát nincs jelentése a nemlétezésnek, csak a létezésnek. Mivel azonban semmiből nem lesz valami, semmiből csak semmi lehet, ezért ha felteszszük, hogy pragmatikusan, vagy akár ontikusan van nemlétező, akkor ebből az következik, hogy nincs létező, a létező nem létezik. Mivel azonban empirikusan létezik a létező, ezért a bölcselelőnek el kell vetnie ezt a lehetőséget, Diké óvja a tudnivágyót ettől az úttól. Ez az út a szofista útja, Gorgiászé, a legfőbb gúnyolóé. A szofista zavarában és értetlenségében megpróbálja nevetségessé tenni Parmenidész tanítását. Azt állítja, hogy semmi sincsen, csak a nemlét van, ha lenne is valami, azt sem ismerhetnénk meg, ha meg is ismerhetnénk, akkor sem tudnánk az ismeretet átadni.

A harmadik út a tévelygők, a kétfejűek útja, akik számára mindenben van visszafelé vezető ösvény. Ez a tömeg, a sokaság (πολλοί) útja, akik hol létezőnek, hol nem létezőnek gondolják a létezőt. Az ő megismerésük csak vélekedés (δοξα) lehet, sohasem juthatnak el az igaz megismerésig, a tudásig (επιστημη, γνωσις). Parmenidész a kötelező megvetést tanúsítja a tévelygő emberei sokasággal szemben, ám tanításából kiderül, hogy míg erről a harmadik útról vezet egy keskeny ösvény az elsőre, tudatlanként el lehet jutni a tudás útjára daimon segítségével,

addig a második útról lehetetlenség az elsőre jutni. Az értetlenek, a dogmatikusok és a szofisták számára nincs mentség. Tévelygőből lehet filozófus, szofistából soha.

Létezik azonban a nemlétezés fogalma (!), vagyis nyelvileg-ismeretelméletileg képesek vagyunk kezelni a nemlétezést, hiszen ismerjük ezt a fogalmat, és a létezés fogalmának inverzeként képesek vagyunk értelmezni is. Fogalmilag, nyelvileg, logikailag tehát igenis van, létezik nemlétezés. Így tehát az empirikus-ontikus és a nyelvi-episztemológiai érvek ellentmondásba kerülnek egymással, hiszen hogyan lehetséges, hogy valami egyszerre létezzék is, meg ne is? (Ez tökéletesen ellentmond az arisztotelészi formális kétértékű logika első két alaptételének.) Az ellentmondás persze maga is logikai természetű ellentmondás, paradoxon, hiszen nyelvi (λογικός) szinten jelenik meg. A (szükségszerűen nyelvi) gondolkodás így őrzi meg a lét egységét: mindent létezővé tesz (még a nemlétezőt is). „Ami kimondható és elgondolható, annak léteznie kell.” (χρη το λεγειν τε νοειν τ εον εμμεναι). Az intelligibilis szférában a nem-van, a nincs, a semmi is létezik. A nyelv világában minden létezik, az egyszarvú, a hétfejű sárkány és a nemlétezés is. A reális világban azonban csakis a van van, csak a létező létezik.

Az egyszarvú esete

Különbséget kell tennünk - fregei terminussal - nyelvi jelentés és jelölet között. A nemlétezés fogalmának van jelentése (Sinn), megérthető és kezelhető terminus, hiszen a létezés távollétéként könnyen értelmezhető. Nincs azonban referenciája, jelölete (Bedeutung) a nemlétezésnek, a reális világban semmire sem vonatkozhatik, illetve a semmire vonatkozik. Ezt egy platonikus gyakorlattal, a rámutatás (δειξις) akadémikus rítusával lehet leginkább szemléltetni. *Mondhatjuk:* „A nemlétező tehát ez és ez”, azonban nem *mutathatunk rá:* „Ez itt nemlétező”.

Az eleata nem kozmológiát írnak, nézőpontjuk a világ értelmezésében hangsúlyozottan nyelvi. Zénón jól érti mesterét, ezért vállalja a nevetségesség veszélyeit, és Parmenidész tanítását ad absurdum viszi paradoxonjaiba.

Platón *Parmenidész* című dialógusában úgy védi mesterét, hogy a parmenidészi tanítást nevetségessé tenni igyekvőket hozza teljesen lehetetlen helyzetbe. A dogmatikusok számára Zénón antimoniái nyilvánvaló képtelenségek. Az értőnek azonban nagyon is termékeny paradoxonok, amelyek a nyelv metafizikus természetének veszélyeire figyelmeztetnek.

Melisszosz, az elsőszámú értetlen, Parmenidész késői követője már csak azokat a töredék-gondolatokat szajkózza, amiket megértett: „a létező egy, ...az úgynevezett semmi az nincs”. Nem érti a parmenidészi tanítás lényegét, ezért egyirányúsítja, monisztikussá csonkítja a paradoxonokat. Az utókor az ő nyomán érti félre Parmenidészt. Melisszosznak együgyű ügybuzgalmában sikerült szinte teljesen elfednie az igazság ösvényét. Annyira, hogy Arisztotelész már egyenesen nevetségés képtelenségnek tartja az eleaták tanításait. Kétértékű logikája nem képes kezelni a paradoxonokat. Egy állítás igaz vagy téves. Harmadik lehetőség nincs.

Parmenidész tanítása azonban a mítosz sokértelműségével rendelkezik, tudását hatalmas erőfeszítéssel az igazság világából rabolja el. Diké így figyelmezteti a dogmatizmus veszélyeire: „Mert először a kutatásnak ettől az útjától óvjak, azután meg attól, amelyen a mit sem tudó halandók tévelygnek, a kétfejűek”.

Parmenidész pontosan tudja, miért fogalmaz ilyen enigmatikusan: a paradoxonban való gondolkodás (νοειν) és beszéd (λεγειν) mindig eszköz valamely rendszer határainak átlépéséhez, bizonyos értelemben dimenzióváltás. (Gondoljunk a nyelvi, logikai, térbeli, matematikai paradoxonok hosszú sorára, melyek legfőbb konzekvenciáját egy Gödel nevű fiatal matematikus vonta le: egy olyan problémát, mely az adott vonatkoztatási rendszer anomáliájához vezet, nem lehet a rendszeren belül, a kérdéses problémával „azonos szinten” megoldani. Ld. krétai paradoxon, Moebius-szalag, Escher grafikái stb.) Parmenidész az egyik legfontosabb határt lépi át ezen logikai paradoxon segítségével: a mítikus (μυθος) és a logikus (λογος) - az antik görögség nyelvében kifejeződő - világ, az isteni és emberi szférák határvonalát. Ezzel a határátlépéssel születik meg a görög filozófia, az isteni világról való lesza-

adás tragikus rendszere. Az isteni tudás az Igazságról (νοειν περι της αληθειας) megosztatik a tudni vágyóval. Nem az emberekkel, a sokasággal (πολλοι), akik a vélekedés (δοξα) homályában tapogatóznak az ismeretlen felé, hanem az Igazságra törővel, a bölcsesség kedvelőjével (φιλοσοφιας). Így születik a filozófus (φιλοσοφος), aki kétezer-öt száz éve az Igazság „kizárólagos” közvetítőjének szerepében tetszeleg. A filozófia születése tehát a hübrisz születése is, hiszen az isteni titok megrablója és kiárúsítója, a filozófus a legnagyobb vétket követi el: Prométheusz vétkét, közvetítést a két világ között.¹ Bűnhődése mértéke bűnével arányos, örök: maga a filozófia, az önmaga eredetéhez folytonosan visszavágyódó, az úton-levés örökös kínját viselő, „önmagát gondoló”

emberi gondolkodás.

Zárlat

Miután a fenti látványos gondolatmenet meggyőzött bennünket a parmenidészi paradoxonok sokértelmű tanításáról, a nyelvi és pragmatikus jelentésszintek megkülönböztetéséről, ne feledjük jól meggondolni Parmenidész alábbi mondatát: „Mert van létezés, és nincs, ami nem létezik.” (εστι γαρ ειναι, μηδεν δ ουκ εστιν)...

¹ Id. Pavlovits Tamás: "Mint aki elfelejti, hová visz az útja". (Különbség 1993/1)

